

UOT 94(479.24)

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN MİLLİ
TƏHLÜKƏSİZLİYİ VƏ XÜSUSİ XİDMƏT ORQANLARI****A.ADIGÖZƏLOVA**
Bakı Dövlət Universiteti
arifaadigozalova@bsu.edu.az

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra ölkənin dövlət təhlükəsizliyini təmin etmək, eləcə də daxili və xarici təhdidlərdən müdafiə etmək üçün xüsusi xidmət orqanlarının təşkili zərurəti yarandı. 1919-cu il martın 28-də hərbi nazir S.Məhmandarovun əmri ilə Baş Qərargahın nəzdində kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat şöbəsi təşkil edildi.

Ölkədə hökm sürən gərgin ictimai-siyasi və hərbi vəziyyət, xarici təzyiq və təhdidlərlə əlaqədar 1919-cu il iyunun 9-da Dövlət Müdafiə Komitəsi yaradıldı. 11 iyunda Dövlət Müdafiə Komitəsinin nəzdində Əks-inqilabla Mübarizə Təşkilatı yaradılması haqqında qərar qəbul edildi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin xüsusi xidmət orqanlarının nailiyyətləri sırasında Britaniya kəşfiyyatı ilə sıx əməkdaşlıq edən Könüllü Ordu casuslarının zərərsizləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu orqanların fəaliyyətində bolşeviklərlə və daşnaklarla mübarizə də xüsusi yer tuturdu.

1920-ci il aprel işğalı nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdi və digər dövlət strukturları kimi xüsusi xidmət və təhlükəsizlik orqanları da fəaliyyətlərini dayandırmalı oldu.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, xüsusi xidmət, kəşfiyyat, əks-kəşfiyyat

1918-ci il mayın 28-də beynəlxalq münasibətlərin və daxili siyasi vəziyyətin çox mürəkkəb və ziddiyyətli olduğu bir şəraitdə yaradılan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin istər daxili və istərsə də xarici düşmənləri ilk günlərdən dövlətimizə qarşı tərxiatçı siyasət yeridirdilər. Azərbaycan ərazisində yaşayan milli azlıqların əksəriyyəti dövlət müstəqilliyinə düşmən mövqedə dururdu: Lənkəranda ruslar, Qarabağda ermənilər Azərbaycan hökumətini tanımayaraq, onu daxildən dağıtmaq niyyətində idilər və bu mübarizədə xarici havadarlarından yardım alırdılar. Anarxistlər və bolşeviklər hökumət əleyhinə təbliğat apararaq, onu “bəylərin və xanların istismarçı qurumu”, “kəndlilərin sinfi düşmənləri” kimi qələmə verirdilər. Bir sıra qəzalarda cinayətkar ünsürlər və quldur dəstələri belə anarxist qüvvələrin təsiri altına düşərək iğtişaş törədirdilər. Əksər hallarda hökumətə qarşı silahlı müqavimət göstərən yerli əhaliyə də düşmən münasibətdə olan özge xalqlar idilər.

Daxili İşlər Nazirliyi nə bolşevizmin, nə də digər anarxist şüarların Azərbaycanın zəhmətkeş kütlələrinin ictimai həyatında kök salmadığını nəzərə

alaraq, qan tökmədən, lakin qətiyyətlə antidövlət çıxışlarını yatırır, əsasən əhali arasında təbliğat və təşviqat işi aparanaı zərərsizləşdirirdi.

Daxili İşlər Nazirliyi dövlətin daxili sabitliyini və qayda-qanun yaradılmasını təmin etməklə bərabər, qonşu dövlətlər tərəfindən sərhədlərin pozulması, müxtəlif təxribatçı qrupların talan, hücum cəhdlərini də puça çıxarmalı olurdu. Bu xarici təhdidlərə qarşı mübarizədə Daxili İşlər Nazirliyi hərbi qüvvələrin köməyindən istifadə etməli olurdu.

Sovet Rusiyasını dəstəkləyən sosialist yönlü partiyaların, rus və erməni fraksiyalarının Azərbaycan Parlamentində müxalifçi fəaliyyəti də dövlətin varlığı üçün böyük təhlükə idi. Eyni zamanda onların mətbuat orqanlarının hökumət əleyhinə təbliğatı, xüsusilə fəhlələri tətillə, orduda əsgərləri fərariliyə təşviq etmək istiqamətindəki pozuculuq fəaliyyəti dövlət aparatında xüsusi xidmət orqanlarının təşkilini zəruri edirdi.

Azərbaycanda əks-kəşfiyyat işi ilə hələ 1919-cu ilin yanvarından hərbi kəşfiyyat məşğul olurdu. 25 fevral 1919-cu il tarixində verilmiş “Hərbi Nazirliyin ştatları haqqında Qanun”la General-kvartirmeyster idarəsinin nəzdində kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat bölməsinin yaradılması nəzərdə tutulurdu [4, 1.03.19]. Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarovun 26 mart 1919-cu il tarixli əmri ilə Baş qərargah, 28 mart 1919-cu il tarixli 157 saylı əmri ilə onun tərkibində General-kvartirmeyster şöbəsinin kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat bölməsi yaradılır [1, f.894, s.1, iş 4, v.12]. Hərbi idarə çərçivəsində olan bu struktur öz fəaliyyətini yalnız təhlükəsizliyin hərbi aspekti ilə məhdudlaşdırmırdı. Hərbi nazir S.Mehmandarov Nazirlər Şurasının sədrinə məruzəsində kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat bölməsinin əsas vəzifələrini belə müəyyən edirdi: “düşmən haqqında mümkün olan məlumatları toplamaq, xaricdə hərbi agenturalar yaratmaq, ölkənin daxilində casusçuluğa qarşı mübarizə aparmaq” [1, f.894, s.1, iş 26, v.3].

General-kvartirmeyster idarəsinin tapşırıqlar üzrə ober-zabiti, kornet Ağalarov kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat bölməsinin rəisi təyin edildi. Bölməyə 28 ştat vahidi verilmişdi: rəis, onun köməkçisi, kargüzar, 23 nəfər əməliyyat işçisi. Lakin bu sahə üzrə peşəkar mütəxəssislərin olduqca azlığı səbəbilə ilk vaxtlar bölmədə 12 nəfər xidmət edirdi. Yeni fəaliyyətə başlamış bölmə bolşeviklər, erməni-daşnaklar, denikinçilər və s. barədə məlumatları toplayaraq Hərbi Nazirliyin rəhbərliyinə, eləcə də Azərbaycan Hökumətinə təqdim edirdi. Həmin məlumatlar kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat xarakterli olub ölkənin milli təhlükəsizliyinin təminatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Bölmənin əməkdaşları martda xüsusi əməliyyat planı əsasında Azərbaycan ordusunda xidmət edən 15 nəfər denikinçinin casusluq fəaliyyətini ifşa etmişdilər. Həmin ayda daha bir casus şəbəkəsinin üstü açılmışdı. Əks-kəşfiyyatçılar Gəncədə Smislova soyadlı qadını həbs etmişdilər. Araşdırma nəticəsində bir çox mühüm məsələlər üzə çıxmışdı. Baş qərargahın əməkdaşı Çernışov, onun arvadı və 10-a qədər hərbi qulluqçu Cümhuriyyət əleyhinə iş apardıqlarına görə yaxalanmışdılar [3].

1919-cu il aprelin 5-də Azərbaycan Ordusunun Bakıya gəlişi üçün müəy-

yən hazırlıq işləri görülməsi tələb olunurdu. Milli Ordunun paytaxta gəlişi ilə bağlı hər cür təxribatların törədiləcəyi istisna edilmirdi. Azərbaycan Ordusu Baş Qərargahının rəisi general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviçin Azərbaycan qoşunlarının Gəncədən Bakıya gəlməsi ilə əlaqədar əks-kəşfiyyat işinin təşkilinə dair daxili işlər nazirinin müavini general-mayor Sadiq bəy Ağabəyova məktubuna əsasən, əks-kəşfiyyat bölməsinin əməkdaşı yasavul Yusupov Daxili İşlər Nazirliyinin cinayət axtarışı şöbəsinin əməkdaşları ilə birlikdə bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün Bakıya ezam olunmuşdu. Əks-kəşfiyyat işinin düzgün təşkili, yasavul Yusupovun və axtarış polisinin qarşılıqlı fəaliyyəti sayəsində Azərbaycan milli hərbi hissələri Bakıya heç bir narahatlıq keçirilmədən daxil olmuşdular.

Baş qərargahın general-kvartirmeyster idarəsinin kəşfiyyatçı zabitləri ölkənin xarici işlər nazirliyi ilə də geniş əlaqə saxlayırdılar. Xarici işlər nazirliyi qonşu respublikalardakı Azərbaycan diplomatik nümayəndəliklərinin əməkdaşları vasitəsilə Ermənistanda, Cənub-Qərbi Qafqaz respublikasında, eləcə də həmin illər ingilislərin əlində olan Batumdakı vəziyyət barədə əldə etdiyi mühüm məlumatları Baş qərargaha göndərirdilər. Baş qərargah da, öz növbəsində, kəşfiyyatçılar vasitəsilə topladığı materialları tanışlıq üçün Xarici İşlər Nazirliyinə göndərirdi.

İqtisadi böhranın artdığı bir şəraitdə bolşeviklərin siyasi fəallığının artması daxili sabitliyin pozulmasına gətirib çıxarırdı. Bolşeviklərin bilavasitə təsiri altında Bakı Fəhlə Konfransı siyasi tətillər keçirmək haqqında qərar qəbul etmişdi. Yaranmış vəziyyətlə əlaqədar Səməd bəy Mehmandarov 1919-cu ilin aprelin 2-də Nazirlər Şurası sədrinə ünvanladığı məktubunda qeyd edirdi: “Hərbi əks-kəşfiyyatın başlıca vəzifəsi dövlət daxilində hərbi casuslarla mübarizədir, bolşevizmlə mübarizə ümumdövlət işi olduğundan tək hərbi idarə onun öhdəsindən gələ bilməz” [5].

1919-cu il aprelin 14-də yeni hökumət kabineti fəaliyyətə başladıqdan sonra mərkəzləşdirilmiş kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat haqqında məsələnin müzakirəsi mümkün oldu. Azərbaycanlı fəhlələr bolşevik təbliğatına baxmayaraq milli dövlətçilik maraqlarını üstün tutaraq yeni hökuməti dəstəklədilər. Bolşeviklərin 1919-cu ilin 1 may nümayişini hökumət əleyhinə güclü siyasi çıxışa çevirmək cəhdi baş tutmadı.

1919-cu il mayın 5-də Azərbaycan hökuməti fəhlə konfransının elan etdiyi ümumtətili dövlət əleyhinə siyasi çıxış kimi qəbul edərək, onun təşkilatçılarını həbs etmək və Azərbaycan ərazisindən uzaqlaşdırmaq istiqamətində Baş nazirə bütün qəti tədbirlər görməyi, Əmək nazirinə isə iqtisadi tələbləri sahibkarlarla və fəhlələrlə birlikdə müzakirə etməyi tapşırırmışdı.

Müsəlman sosialist partiyalarının dəstəyilə azərbaycanlı fəhlələr mayın 6-da başlayan tətillə qoşulmadılar. Parlament və ingilis komandanlığının müdafiə etdiyi hökumət mayın 9-da tətillə komitəsinin əsas rəhbərləri olan A.Mikoyan, A.Anaşkin, A.Çurayev və Qubanov daxil olmaqla 43 nəfəri həbs etdi. Bununla belə hökumət Əmək nazirinə Fəhlə Konfransının üzvləri ilə tətillə dayandırmaq və fəhlələrin yaşayış səviyyəsini yaxşılaşdırmaq haqqında danışıqlar aparmaq göstərişi verdi. Həmin gün maliyyə nazirinə də may ayı üçün fəh-

lələrə əlavə yardım vermək haqqında göstəriş vermişdi.

Mayın 13-də tətil məğlubiyyətlə nəticələnsə də, bolşeviklər Bakı Fəhlə Konfransında fəaliyyətlərini davam etdirirdi. Həmin ilin yayında Bakıda bütün həmkarlar ittifaqlarında kommunistlər üstünlük təşkil edirdi. Hakimiyyətə can atan bolşeviklər müsəlman sosialist hərəkatı amilini nəzərə almaya bilməzdilər. Bu hərəkatın yerli əhali ilə ciddi və möhkəm əlaqələrinin olmadığını düzgün başa düşən bolşeviklər müsəlman sosialistlərinin işini bu istiqamətə yönəltməyə, eyni zamanda bu işə rəhbərliyi qeyri-rəsmi olaraq öz əlinə keçirməyə çalışırdılar [2, 271].

Baş qərargahın General-kvartirmeyster idarəsinin kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat bölməsi fəaliyyətini 1919-cu il iyunun 11-dək davam etdirmişdir. Ölkədə hərbi, ictimai-siyasi vəziyyətin gərgin olduğu və Denikin ordularının, erməni separatçılarının, ingilislərin, eyni zamanda, bolşeviklərin Azərbaycan istiqlalçılığına əleyhinə işlədiyi bir vaxtda müstəqil təhlükəsizlik orqanına xüsusi ehtiyac duyulurdu. Azərbaycan hökumətinin 1919-cu il 9 iyun tarixli qərarı ilə Dövlət Müdafiə Komitəsi yaradıldı [12, 325; 4, 20.06.19]. Komitə ölkədə ümumi hərbi səfərbərlik keçirmək, hərbi və müharibə vəziyyəti elan etmək, ölkənin təhlükəsizliyi ilə bağlı məsələləri müzakirə və müvafiq qərarlar qəbul etmək, ölkənin təhlükəsizliyinin təmin olunması sahəsində qarşıya qoyulmuş digər vəzifələrin layiqincə yerinə yetirilməsi məqsədilə yeni strukturlar yaratmaq və s. hüquqlara malik olan bir qurum idi. Artıq iyunun 11-də Dövlət Müdafiə Komitəsi nəzdində, ancaq əks-kəşfiyyatla məşğul olan Əks-inqilabla Mübarizə Təşkilatı təşkil edildi, kəşfiyyat işi isə general-kvartirmeyster idarəsinin tərkibində saxlandı. Əks-inqilabla Mübarizə Təşkilatı hərbi nazirliyin kəşfiyyat bölməsi ilə əməkdaşlığı davam etdirirdi.

Əks-inqilabla Mübarizə Təşkilatı öz fəaliyyətini “Azərbaycan Respublikası əks-kəşfiyyat xidmətinin hüquq və vəzifələri haqqında” Əsasnaməyə uyğun qurmuşdu. 22 maddədən ibarət olan Əsasnamədə əks-kəşfiyyat xidmətinin hüquq və vəzifələri göstərilmişdi. Əks-inqilabla Mübarizə Təşkilatının başlıca vəzifələri əsasən aşağıdakılardan ibarət idi: dövlət quruluşunun devrilməsinə yönəlmiş, əhali arasında şifahi və ya mətbuat vasitəsilə hökumətə zidd təşviqat aparan casusların, hökumətin fəaliyyəti və hərbi hissələrin əməliyyatlarına, milli təhlükəsizliyə dair yalan məlumat və şayiələr yayan, əhalinin ayrı-ayrı sinifləri arasında milli münaqişələr yaradanların; hakimiyyət dairələrinin xüsusi icazəsi olmadan təşkil edilmiş, siyasi xarakter daşıyan, hər cür toplantı və iclasların təşkilatçılarının aşkar olunması və şübhəli şəxsləri ilkin həbs etmək hüququna malik olması və s. Təşkilatın əməkdaşları, həmçinin dövlət hakimiyyətinə qarşı qiyamda, xəyanətdə iştirak edən, vəzifəli şəxslərin həyat və azadlıqlarına qəsd edən, hakimiyyətə silahlı müqavimət göstərən şəxslərin aşkarlanması, sərnişin gəmilərinin qəbulu, sənədlərin yoxlanılması, ictimai-siyasi vəziyyətə nəzarət və bu kimi digər səlahiyyətlərə malik idilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təhlükəsizlik orqanlarının əsas vəzifələrindən biri də ölkədəki qanunsuz silahlı birləşmələrin ləğvi, onlarda, eləcə də əhalidə olan icazəsiz silahların yığılması və müsadirə edilməsi idi.

Bakı və onun ətrafında təşkilatın 8 rayon bölməsi təsis edilmişdi. Rayon bölmələrinə Təşkilatın mərkəzi aparatının əməkdaşları rəhbərlik edirdilər [7, 281].

İlk vaxtlar Əks-inqilabla Mübarizə Təşkilatına əməkdaşların qəbulunda partiya prinsipi əsas götürülürdü. Belə ki, əməkdaşların üçdə ikisi “Müsavat”, üçdə biri isə “Hümmət” partiyasından olmalı idi. Eyni zamanda, təşkilatın rəhbərinin “Müsavat”dan, müavininin isə “Hümmət”dən təyin edilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Təşkilatın ilk rəisi “Müsavat” partiyasının, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin və onun aqrar komissiyasının üzvü Məmmədbağır bəy Şeyxzamanlı təyin edilmişdi. Rəis müavini vəzifəsini isə - Hümmət partiyasının üzvü Mir Fəttah Musəvi yerinə yetirirdi. Şübhəsiz ki, bu prinsip ölkənin təhlükəsizliyini təmin edən təşkilatın işinə mənfi təsir göstərirdi. Belə ki, Təşkilatda işləyən 17 nəfər - hümmətçi əməkdaş, başda M.Musəvi olmaqla, bolşeviklərin ölkə daxilindəki fəaliyyətinə qarşı mübarizəyə açıq və ya gizli şəkildə mane olurdular. Bu paritet əsaslı struktur formalaşmasına etiraz edən Məmməd Bağır Şeyxzamanov avqustun 20-də istefa verir. Onun yerinə qardaşı Nağı bəy Şeyxzamanlı təyin edilmişdi. 1919-cu il noyabrın 19-dan qurum başçısının müavini Mahmud bəy Səfikürdski idi [8].

Əks-inqilabla Mübarizə Təşkilatının fəaliyyət göstərdiyi 11 iyun 1919-cu ildən 6 mart 1920-ci ilədək təşkilatda təxminən 120-dək əməkdaş çalışmışdır. Təşkilatda azərbaycanlılarla yanaşı, türklər, ruslar, ukraynalılar və gürcülər də işləyirdilər. Ermənilər isə bu təşkilata işə götürülmürdü.

Azərbaycanda geniş casus şəbəkəsi qurmağa nail olan Denikin və onun tərəfdarları Bakıda gizli silah-sursat bazaları da yaradırdılar. Görülmüş əməliyyat tədbirləri nəticəsində Denikin casus şəbəkəsində təmsil olunanların bir qisminin ingilis kəşfiyyatına işləməsi də müəyyən edilmişdi. Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının rəhbərinin müavini M.F.Musəvinin 1919-cu il avqustun 7-də tərtib etdiyi protokoldan aydın olur ki, onun həbsə aldığı Yevqeni Rojdestvenski soyadlı zabıt ingilis komandanlığında Denikin nüməyəndəsi polkovnik Lazarevin yanında işləyir, Azərbaycan ordusunun sayı və mövqeləri barədə məlumat toplayırdı. Denikinçilər Bakıda təbliğat aparmaq, təxribat törətmək üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdilər. Onlar Bakıda yerləşən müxtəlif səhmdar cəmiyyətlərində, firma və müəssisələrdə öz agentlərini yerləşdirirdilər. Denikin ordusunun Azərbaycana qarşı təxribatı ilə əlaqədar təşkilat tərəfindən saxlanılmış və həbs edilmiş şəxslərin əksəriyyəti ermənilər idi. Erməni casusları əldə etdiyi məlumatları həm denikinçilərə, həm bolşeviklərə, həm də ingilislərə verirdilər.

Dövlət Müdafiə Komitəsinin 1919-cu ilin 13 sentyabr qərarı ilə Bakı rayonunun hərbi general-qubernatoru idarəsi təsis edildi. Bu təşkilat Bakının inzibati idarəçiliyi üzərində ali nəzarətçi və sərəncamverici orqan idi və mülki işlər üzrə Daxili İşlər Nazirliyinə tabe idi [11, 32]. Denikin ordusu və erməni-daşnak quldurları tərəfindən yaranmış təhlükə ilə əlaqədar 1919-cu ilin payızında Azərbaycan ordusu sərhəddə cəmləşdirilmişdi. Hərbi hissələrin və polis fəaliyyətini əlaqələndirmək, Bakının müdafiəsini vahid idarə orqanında birləşdirmək məqsədilə Dövlət Müdafiə Komitəsi Bakı müdafiə rayonunun rəisi vəzifəsini təsis

etdi və onu hərbi general-qubernator vəzifəsi ilə birləşdirdi. Bakı şəhər rəisliyinin bütün ərazisi və şəhər rəisinin özü Bakı müdafiə rayonunun rəisinə, o isə hərbi nazirə tabe idi. Müdafiə rayonunun rəisi Hərbi nazirin təqdimatı ilə Nazirlər Şurasının sədri tərəfindən təyin edilirdi. General-mayor Həbib bəy Səlimov müdafiə rayonunun rəisi, general-mayor Murad Gəray Tlexas isə Bakı müdafiə rayonunun hərbi general-qubernatoru təyin olunmuşdu [3, 227].

Denikinçilərin və daşnakların Bakıda və Azərbaycanın digər bölgələrində törətdikləri təxribatlara qarşı bir sıra uğurlu əməliyyatlar aparıldı. Bolşeviklər tərəfindən məğlub edildikdən sonra Ənzəli limanına çəkilən 27 gəmidəki Denikinçi zabitlərin öz silah sursatlarını Azərbaycan hökumətinə təhvil vermək üçün Bakı limanına Azərbaycan bayraqları altında qayıtmasında Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının sədri Nağı Şeyxzamanlının xüsusi xidməti olmuşdu. Nağı bəy xatirələrində yazırdı:

“... Mənzərə çox möhtəşəm idi; yəni uzun tarix boyu Şərqi inlədən, Turanda at oynadan, Azərbaycan xanlıqlarını işğal edən, zəif millətlərin yuxusunu qaçıran və qorxu içində saxlayan rus imperatorluğunun bayrağı bir azəri oğlunun istəyi ilə endirilir. Yerinə isə sevimli, yeni doğulmuş üçrəngli Azərbaycan bayrağı taxılır. Gözlərim sevincdən yaşarır. Gəmilərimiz hamısı birdən sıra ilə Xəzər dənizində Bakıya doğru hərəkət etməkdədir. Vaxtilə İran sərhəddində əzəmətli rus imperiyasının Türkmənçayda İran dövləti ilə imzaladığı müqavilə bax burada, yəni yenə də İran sərhəddində - Ənzəlidə parça-parça edildi. Yəni rus imperiyasının son 27 bayrağını endirmək mənə qismət olmuşdu...” [9, 102].

1919-cu ilin sonlarından etibarən Bakıda bolşeviklərin Azərbaycan dövlətçiliyi əleyhinə fəaliyyəti daha da gücləndi. Onlar ayrı-ayrı yerlərdə gizli yığıncaqlar keçirir və demokratik respublikanın əleyhinə müxtəlif məzmunlu təbliğat aparırdılar. 1920-ci il fevralın 3-də Sabunçudakı fəhlə klubunda keçirilən iclasda Aleksandr Kostinski adlı bolşevik fəalı belə bir məsələ irəli sürmüşdür: "İndiki hökumət bizə lazım deyil. Bu yaxınlarda bolşeviklər gələcək, biz onda öz gücümüzü göstərəcəyik". Təhlükəsizlik orqanının həmin yerli bölməsi bolşeviklərin hansı istiqamətlərdən Azərbaycana hücum edəcəklərini də müəyyənləşdirə bilmişdir: "1920-ci ilin 24 fevralında Sabunçudakı fəhlə klubunda fəhlələrin gizli yığıncağında bildirilmişdi ki, "bolşeviklərin 3 istiqamətdən – Krasnovodsk, Həştərxan və Rostov istiqamətlərindən gəlməsi gözlənilir. Ona görə də yatmamalı, ayıq olmalı və hakimiyyəti ələ almalıyıq".

Nəsib bəy Yusifbəyli bolşevik təbliğatlarının qarşısını almaq məqsədilə 1919-cu il noyabrın 23-də bolşevik yönümlü nəşrlərin dayandırılması haqqında göstəriş verərək bildirirdi ki, tapşırığı yerinə yetirməyən mətbəələr müsadirə ediləcək, sahibləri isə həbs olunacaqdır [10].

Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatı əvvəl Dövlət Müdafiə Komitəsinin, 26 oktyabrda isə Bakı rayonu Hərbi general-qubernatorun tabeliyində fəaliyyət göstərirdi. Belə ki, Dövlət Müdafiə Komitəsi bolşeviklərlə mübarizəni gücləndirmək üçün Bakı möhkəmləndirilmiş rayonunun səlahiyyətlərini genişləndirmiş, keşikçi, axtarış polislərini, eləcə də Əks-inqilabla Mübarizə Təşkilatını da onun

rəisinə tabe etdirmişdi. Bolşevizmlə mübarizədə Əks-inqilabla Mübarizə Təşkilatı digər orqanlarla birlikdə bu sahədə çoxlu sayda uğurlu əməliyyat aparmışdı.

Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının 6 mart 1920-ci il tarixli qərarı ilə fəaliyyətini dayandırmışdır. Əks-inqilabla Mübarizə Təşkilatının ləğv edilməsinin əsas səbəbi kimi təşkilata daxil olmuş bəzi kadrların informasiyaları bolşeviklərə ötürməsi nəticəsində əməliyyat tədbirlərinin lazımı səviyyədə həyata keçirilə bilinməməsi ehtimal olunur [6]. Əks-inqilabla Mübarizə Təşkilatının ləğvindən sonra Bakıda və onun ətrafında əks-kəşfiyyatı Bakı general-qubernatorluğunun tərkibində yaradılmış informasiya şöbəsi təmin etmişdir. Əks-inqilabla Mübarizə Təşkilatının təhqiqat, müşahidə, axtarış, həbs və s. funksiyaları general-qubernatorun göstərişi ilə informasiya şöbəsinə verilmişdi.

İnformasiya şöbəsinə Ələkbər xan Şahsuvarov rəhbərlik edirdi. Həsən bəy Fətəlibəyov rəisin köməkçisi, türk ordusunun polkovniki rütbəsini daşıyan Cəmil bəy xüsusi tapşırıqları yerinə yetirməklə yanaşı, rəisin köməkçisi idi. İnformasiya şöbəsi əməkdaşları tərəfindən 1920-ci ilin aprelində Balaxanıda pozuculuq işi aparən 22 nəfər bolşevik həbs olunmuşdu.

Daxili İşlər Nazirliyindən Xarici İşlər Nazirliyinə göndərilən 25 mart 1920-ci il tarixli məktubda deyilirdi: “Son vaxtlar Bakı şəhərində bolşeviklər və ümumiyyətlə, dövlətçiliyimiz üçün təhlükəli və etibarsız ünsürlər arasında həbslər keçirilməsi gücləndirilib. Bu şəxslər bizim dövlətə qarşı zərərli fəaliyyət göstərirlər. Buna görə də bu cür ünsürlərdən paytaxtı təmizləmək lazımdır. Onları əyalətlərə dağıtmaq və hətta əyalətlərdə həbsxanalarda saxlamaq mümkün deyil. Gürcüstan hökuməti onları qəbul etməkdən imtina edir. Mənim göstərişimlə Bakı şəhər rəisi Gürcüstanın diplomatik nümayəndələri ilə danışıqlar aparır. Bu məhbusları Gürcüstandan keçərək Batuma ötürməyə razılıq əldə edilmişdir” [1, f.894, siy. 10, iş 99, v. 28]. Xarici İşlər Nazirliyinə Gürcüstan nümayəndələri ilə əlaqə saxlayıb hər həftə Gürcüstan ərazisindən Batuma 50 nəfər bolşevik məhbus keçirməyi təşkil etmək tapşırılırdı.

Aprelin 15-nə keçən gecə Bakıda bolşeviklərin yerli təşkilatının çıxışı gözlənilirdi. Azərbaycan hökumətinin bundan xəbəri vardı və bu çıxışı yerindəcə boğmaq üçün tədbir görülmüşdü. Lakin məlum olmayan səbəblər üzündən bolşeviklər çıxışa heç bir cəhd göstərmədi.

“Bakinets” qəzetinin 1920-ci il 19 aprel tarixli 24-cü nömrəsi Bakıda Azərbaycan Kommunist Partiyasının, Qafqaz Diyar komitəsinin bəyannaməsinin yayılması haqqında məlumat verirdi: “Azərbaycan və Ermənistanın fəhlə və kəndliləri, əsgərləri üçün çox fəvqəladə dərəcədə təhlükəli və məsuliyyətli andır. Sizin həyatınız, Qafqaz inqilabının taleyi sizin öz əlinizdədir. Əgər müsavatçıların və daşnakların çağırışlarına boyun əysəniz inqilabı boğacaqsınız. Əks halda isə Qafqazda və Şərqdə inqilabın bayrağı olacaqsınız” [13].

Bu cür bəyanatlara Azərbaycan xalqı tərəfindən heç bir rəğbət və dəstək göstərilməyəcəyini dərk edən yerli kommunistlər qırmızı rus ordusunun süngüsü ilə hakimiyyəti ələ keçirdi və məhz Sovet Rusiyasının hərbi işğalı nəticəsində milli dövlətçiliyimiz süqut etdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətçilik tariximizə dair aparılan hər bir tədqiqat işinin elmi əhəmiyyəti şübhəsizdir və hər zaman üçün aktualdır. Çünki Azərbaycan dövlətçiliyinə qarşı düşmən qüvvələr həmişə fəaliyyət göstərmiş və bu gün də öz məkrli planlarını həyata keçirməkdədirlər. Ona görə də dövlətin təhlükəsizliyinə cavabdeh olan orqanlar yaxın keçmişimizin tarixini unutmamalı və buraxılan səhvlərdən ibrət götürməlidirlər. Unutmamalı ki, ən güclü dövlətin belə daxildə və xaricdə əleyhinə işləyən casus şəbəkəsi mövcuddur. Azərbaycanın geostrateji mövqeyini və zəngin təbii sərvətlərini nəzərə alsaq bu cür cəsusçuluq fəaliyyətləri daha təhlükəlidir. Bu baxımdan Azərbaycanın siyasi mövcudluğu təhlükəsizlik orqanlarının fəaliyyətindən çox asılıdır və biz dövlətimizin təhlükəsizliyini onlara etibar edirik.

ƏDƏBİYYAT

1. ARDA: f.894, s.1, iş 4, v. 12; f. 894, s. 1, iş 26, v.3; f. 894, s. 1, iş 10, v. 55; f.894, siy.10, iş 99, v.28
2. Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920). Bakı: Elm, 1998, 336 s.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə. I cild. Bakı: Lider, 2004, 440 s.
4. «Azərbaycan» qəzeti.1 mart 1919; 20 iyun 1919
5. Cəfərli M. Azərbaycan Demokratik Respublikasının milli təhlükəsizlik orqanları, Bakı, 2004
6. Elşad Qoca. Azərbaycan təhlükəsizlik və xüsusi xidmət orqanları (1918-1920). Bakı: Şuşa, 2000, 144 s.
7. Mehman Ə.Dəmirli. Şərqi çağdaşlıq möcüzəsi: Azərbaycan Cümhuriyyəti: hüquq və demokratiya. 1918-1920. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2018, 532 s.
8. Məmmədov A. // Enter News/23/03/2019
9. Nağı Keykurin. Nağıbəy Şeyxzamanlının xatirələri və istiqlalıyyət fədailəri. Bakı: Təknur, 2007, 148 s.
10. Qasimov C. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə təhlükəsizlik orqanları // Azərbaycan qəzeti. 7 fevral 2009
11. Адрес-календарь Азербайджанской Республикой на 1920 г. Под ред. Ставровского, II-IV ч. Баку, 1920.
12. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты. Баку: Азербайджан, 1998, 560 с.
13. Газета «Бакинец». 14 апрель 1920

НАЦИОНАЛЬНАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ОРГАНЫ СПЕЦСЛУЖБ

А.АДЫГЁЗАЛОВА

РЕЗЮМЕ

После провозглашения Азербайджанской Демократической Республикой своей независимости возникла необходимость в создании органа спецслужбы для обеспечения безопасности государственности страны, также для ее защиты от внутренних и внешних угроз. 28 марта 1919 года приказом военного министра С.Мехмандарова в составе Генерального штаба был учрежден отдел разведки и контрразведки.

В силу напряженной общественно-политической и военной ситуации в стране, усиления внешнего давления и угроз 9 июня 1919 года был создан Государственный Комитет

Обороны. 11 июня было принято решение о создании при ГКО Организации по борьбе с контрреволюцией. В числе достижений спецслужб АДР была нейтрализация агентов Добровольческой армии, тесно сотрудничавших британской разведкой. Значительное место в деятельности этих органов занимала борьба с большевиками и дашнаками.

С апрельской оккупацией 1920 года АДР распалась и наряду с другими государственными структурами правительства, органы спецслужбы и безопасности также были вынуждены приостановить свою деятельность.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, спецслужбы, разведка, контрразведка

NATIONAL SECURITY OF AZERBAIJAN DEMOCRACY REPUBLIC AND BODY OF THE STATE COMMITTEE OF DEFENSE

A.ADIGOZALOVA

SUMMARY

After proclamation of independence by Azerbaijan Democracy Republic, there was appeared necessity of creation the organ of intelligence agency to ensure the security of the statehood in country, as well as to protect it from the internal and external threats.

On March 28, 1919 in order of decree by the military minister of Mekhmandarov S. as the part of the general staff of intelligence and counterintelligence was established. Due to the tense of socio-political and military situation in the country there was increased an external pressure and threats on June 9, 1919 there was created the body of the State Committee of Defense.

On June 11 there was decided to create counter revolution organizations under Committee of Defense. Among achievements of the organ intelligence agency in Azerbaijan Democracy Republic there were neutralized agents of the Volunteer Army who worked closely with British intelligence. Significance place in activities of these bodies was occupied by the struggle against the Bolsheviks and Dashnaks.

With April occupation of 1920 year Azerbaijan Democracy Republic collapsed and a long side with the other state structures of the government, special services and securities, organ of intelligence agency were forced to suspend their activities.

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic, special services, intelligence, counterintelligence